

УДК 341.9

DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v2.2024.12>**І. Мудра,**

аспірантка

Науково-дослідного інституту приватного
права і підприємництва імені академіка

Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України

ПРАВОВІ ЗАСОБИ ТА ІНСТРУМЕНТИ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ МІЖНАРОДНО-ПРОТИПРАВНИМИ ДІЯННЯМИ ДЕРЖАВ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Постановка проблеми. Законо-
мірно впливаючи із принципу від-
повідальності держав за вчинення
міжнародно-протиправного діяння,
зобов'язання з виплати репарацій
(компенсації) також розглядаються
у доктрині та ключових прецедентах
як самостійна засада міжнародного
права. У одному з рішень у справі
про фабрику в Хожуві, Постійна
палата міжнародного правосуддя
дійшла висновку, що принципом між-
народного права і навіть загальною
концепцією права є те, що будь-яке
порушення зобов'язань передбачає
настання зобов'язання з відшкоду-
вання. Суд також зазначив, що від-
шкодування є неминучим наслідком
у разі недотримання Женевської кон-
венції, настільки, що передбачати
це у нормах самої Конвенції немає
необхідності; а також, що наявність
принципу, який встановлює обов'я-
зок відшкодування, є елементом
позитивного міжнародного права [1].
Додатково у рішенні Міжнародного
Суду ООН у справі про проект «Габ-
чиково-Надьмарош» (1997 р.) Суд
підкреслив, що *«загальноприйня-
тою нормою міжнародного права
є те, що потерпіла держава має
право отримати компенсацію від
держави, яка вчинила міжнарод-
но-протиправне діяння, за завдану
ним шкоду»* [2].

Разом з тим питання розмежу-
вання різних правових засобів від-
шкодування завданої шкоди вна-
слідок міжнародно-протиправного
діяння держави в силу застосування
різних правових режимів та механізмів
притягнення останньої до відпо-
відальності також не є однозначним.
Хоча у багатьох джерелах поняття
репарацій розглядається як загальний
термін, що охоплює компенсацію та
реституцію [3], практика міжнарод-
них судових інстанцій та джерела
«м'якого права» у сфері міжнародного
права прав людини і міжнародного
гуманітарного права, все ж вказують
на певну відмінність у застосуванні
цих термінів. Така різниця заснову-
ється на базовому механізмі відшко-
дування шкоди, де репарації є радше
інструментом відшкодування шкоди,
завданої державою, яка вчинила між-
народно-протиправне діяння, іншій
державі на основі мирного договору
або подібного інструменту, зокрема
інституцій перехідного правосуддя.

Натомість механізм компенсацій
більш наближений до приватно-пра-
вових інститутів – їх присудження
здійснюється за рішеннями спеці-
альних компенсаційних комісій або
трибуналів, а виплата спрямовується
не лише постраждалій державі, але
й безпосередньо фізичним та юридич-
ним особам (національним та інозем-

ним), які стали жертвами порушень міжнародних зобов'язань у сфері прав людини, міжнародного гуманітарного права, вчинення щодо них міжнародно-протиправних діянь загалом, у тому числі ведення агресивної війни, незаконної окупації території тощо. Разом з тим використання поняття репарацій як «парасолькового» терміну для позначення усіх форм відшкодування завданої шкоди, включно з компенсацією, реституцією та сатисфакцією не є та не вважається нами неправильним у найбільш загальному сенсі вживання відповідних категорій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика загальних засад міжнародного права загалом та їх прояву в інституті міжнародної відповідальності держав не є новою для зарубіжної та української наукової думки. У різні часі цим питанням присвячували свої роботи такі автори та авторки як С. С. Андрейченко, М. М. Антонович, М. К. Басіюні, С. Бессон, Ю. Ю. Блажевич, В. Г. Буткевич, К. А. Важна, В. А. Василенко, А. В. Войціховський, Т. А. Грабович, Б. Грілфрат, В. Н. Денисов, С. М. Задорожна, А. Заяс, І. В. Касинюк, Р. Колб, А. О. Кориневич, В. І. Король, О. І. Мисак, І. С. О. Нуруллаєв, А. Пелле, В. Д. Примак, Н. В. Пронюк, Г. П. Циверенко, Б. Ченг, О. Г. Широкова-Мурараш, М. Н. Шоу та інших. При цьому безумовно актуальність обраної тематики дослідження потребує актуалізації найважливіших її вимірів, одним з яких є теоретико-прикладний аналіз.

Метою статті є встановлення та розмежування правових режимів застосування основоположних механізмів та правових засобів (інструментів) відшкодування шкоди, завданої внаслідок міжнародно-протиправних діянь. Окрема увага приділятиметься перспективам їх застосування в умовах притягнення Російської Федерації до міжнародної відповідально-

сті у зв'язку із її повномасштабною збройною агресією проти України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Базові засади відшкодування збитків, завданих у зв'язку з порушенням державою норм МГП дозволяє розкрити звернення до Основних принципів та керівних положень ООН, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права від 16 грудня 2005 року (далі – Основні принципи ООН) [4]. Відповідно до ст. 3(d) останніх зобов'язання považати, забезпечувати повагу та здійснювати міжнародні норми в галузі прав людини та міжнародного гуманітарного права, як це передбачено відповідними зведенням норм, включає, зокрема, обов'язок надавати жертвам ефективні засоби правового захисту, включаючи відшкодування збитків. Безпосередньо механізмам відшкодування завданої шкоди присвячено положення Розділу IX Основних принципів ООН. Пункт 15 цього Розділу передбачає, що *«відповідне, реальне та швидке відшкодування шкоди покликане сприяти досягненню справедливості шляхом відновлення потерпілого в його правах, зневажених внаслідок грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Відшкодування має бути пропорційним ступеню тяжкості порушень та завданих збитків. Відповідно до своїх національних законів та міжнародно-правових зобов'язань держава повинна забезпечувати відшкодування збитків постраждалим від дій або бездіяльності, які можуть бути присвоєні державі і які є грубими порушеннями міжнародних норм у галузі прав людини або серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права»* [4].

Як бачимо, додатково до порушення міжнародних зобов'язань у вказаних сферах та атрибуції поведінки державі як елементів міжнародно-протиправного діяння, Основні принципи ООН ставлять відшкодування завданої нею шкоди у залежність від ступеню тяжкості та завданих збитків, пов'язуючи їх принципом пропорційності (співрозмірності), з яким корелює принцип надання ефективного відшкодування (п. 18). Разом з тим аналізований документ «м'якого права» вказує, що держави повинні прагнути як до створення національних механізмів для відшкодування шкоди, якщо сторона, яка несе відповідальність не має можливості або не бажає виконувати відповідні зобов'язання, так і до забезпечення виконання рішень своїх національних судів про відшкодування шкоди, винесених щодо приватних чи юридичних осіб, які несуть відповідальність за завдані збитки, і забезпечення виконання судових рішень інших держав, що мають силу рішень про відшкодування збитків відповідно до свого національного законодавства та своїх міжнародно-правових зобов'язань. Для досягнення цієї мети держави мають передбачити у своєму національному законодавстві ефективні механізми виконання судових рішень щодо відшкодування збитків.

Згідно з п. 18 повне та ефективне відшкодування шкоди включає такі форми: реституцію, компенсацію, реабілітацію, сатисфакцію і гарантії неповторення того, що сталося, зміст та вимоги до яких встановлено наступними положеннями Основних принципів ООН. Компенсація розглядається як відшкодування за будь-який збиток, що піддається економічній оцінці, в установленому порядку і пропорційно серйозності порушення та обставинам кожного випадку, що є результатом таких самих порушень, охоплюючи відшкодування за: а) фізичну або психічну шкоду; б) втрачені можливості, у тому числі

в галузі працевлаштування, освіти та отримання соціальних пільг; с) матеріальні збитки та втрачену вигоду, у тому числі втрату можливості заробітку; d) моральні збитки; e) витрати на правову чи експертну допомогу, ліки та медичне обслуговування, а також на послуги психологічних та соціальних служб.

У свою чергу при реституції слід, наскільки можливо, відновити початкове становище жертви, яке існувало до скоєння грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини чи серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Реституція включає відповідно: відновлення свободи, користування правами людини, документів, що засвідчують особу, сімейного життя та громадянства, повернення на колишнє місце проживання, відновлення на роботі та повернення майна [4]. Інші форми ефективного відшкодування шкоди згідно з Основними принципами ООН (реабілітація, сатисфакція, гарантії неповторення порушення) безпосередньо не пов'язані із механізмами грошової або майнової компенсації, хоча, безперечно, і охоплюють весь спектр дій, що повинні бути вчинені державою-порушницею для усунення наслідків своїх протиправних діянь та відновлення міжнародного правопорядку.

Покладення обов'язку з повного відшкодування шкоди, завданого міжнародно-протиправним діянням на відповідальну державу, поруч із припиненням такого діяння та гарантуванням його неповторення передбачається й ст. 30 та ст. 31 Статей КМП, де шкода включає будь-який збиток, матеріальний або моральний, завданий міжнародно-протиправним діянням держави. Детальніше ці питання врегульовуються у Главі II Частини другої Статей КМП, відповідно до положень якої повне відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправним діянням, здійснюється у формі реституції, ком-

пенсації та сатисфакції, окремо або у їх поєднанні.

Компенсація, відповідно до ст. 36 проекту Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, розроблених у результаті роботи Комісії міжнародного права ООН та прийнятих до відома Генеральною Асамблеєю ООН резолюцією 56/83 12 грудня 2001 року (далі – Статті КМП або Проект) [5], спрямована на відшкодування завданої шкоди у тій мірі, наскільки вона не відшкодовується реституцією (відновленням положення, яке існувало до вчинення протиправного діяння – ст. 35), та охоплює будь-яку обчислювану у фінансовому виразі шкоду, включно з упущеною вигодою, наскільки вона є встановленою. У офіційному коментарі до Статей КМП з цього приводу відзначається, що відсилка до обчислення шкоди у фінансовому виразі дозволяє розмежувати компенсацію та сатисфакцію як форми відшкодування, маючи на меті виключити компенсацію за те, що іноді називають «моральною шкодою» державі, тобто образою чи шкодою, спричиненою порушенням прав, які не пов'язані із фактичною шкодою, завданою майну чи особам, і, відповідно, це є предметом сатисфакції, яка розглядається у ст. 37 Проекту [5].

Таким чином уже помітна суттєва відмінність у розумінні компенсації як форми відшкодування завданої шкоди у Основних принципах ООН та Статтях КМП. У першому з них компенсація охоплює такі категорії як психічна шкода та моральні збитки, а у другому – лише ті збитки, що можуть бути виражені у грошовій формі, тобто обчислені фінансово. При цьому варто пам'ятати, що Основні принципи ООН стосуються відшкодування збитків, пов'язаних із грубими порушеннями міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права, а Статті КМП оперують

лише поняттям міжнародно-протиправного діяння – порушенням державою взятих на себе міжнародних зобов'язань перед іншою державою або групою держав (ст. 42 Проекту). Безперечно, такі зобов'язання охоплюють визначені у Основних принципах ООН сфери МГП та міжнародного права прав людини, проте дещо відмінні саме цілі закріплюваних у згаданих документах механізмів відшкодування шкоди.

Основні принципи ООН мають на меті забезпечити повне відшкодування шкоди, завданої постраждалим особам у зв'язку з порушенням державами міжнародних норм у визначених ними сферах, Статті КМП ж визначають нові позитивні зобов'язання держав у зв'язку з недотриманням або порушенням взятих на себе міжнародних зобов'язань. Можливо навіть стверджувати, що Основні принципи ООН засновуються на цінності людського життя та правах людини як таких, тоді як Статті КМП, окрім цього, оперують більш широкими категоріями справедливості та необхідності відновлення міжнародного правопорядку до *status quo*. Відповідно різниться і підхід до відшкодування моральної шкоди: Основні принципи ООН включають її в обсяг компенсації, а Статті КМП відносять до сатисфакції як форми відшкодування, що передбачає визнання порушення, висловлення співчуття, офіційне вибачення або іншу відповідну форму (ч. 2 ст. 37 Проекту).

Варто враховувати, втім, що обидва документи лише встановлюють керівні принципи та не мають імперативного характеру, хоча і відображають усталені у міжнародному праві підходи, проте конкретні засади та порядок відшкодування шкоди у конкретній ситуації вчинення міжнародно-протиправного діяння встановлюються *ad hoc*. До прикладу, до категорії «С» позовів, які розглядалися UNCC – індивідуальних претензій про відшкодування збитків на

Також, за твердженням Дж. Х. Олдріча, в частині шкоди, що підлягає відшкодуванню і принципів її оцінки, які будуть застосовуватися при кількісному визначенні, слід завжди брати до уваги, зміст конкретних основних зобов'язань, оцінку поведінки сторін і, в більш загальному плані, їх зацікавленість у досягненні справедливого та прийнятного результату [8, с. 242]. На цьому ж наголошує і Т. А. Грабович, підкреслюючи, що *«для відшкодування відповідальною державою заподіяної міжнародно-протиправним діянням шкоди, що має на меті ліквідувати наслідки такого діяння, може бути необхідним застосування як окремих форм відшкодування (реституції, компенсації, сатисфакції), так і сукупності таких форм, що встановлюється в кожному випадку, виходячи із сутності первинного міжнародно-правового зобов'язання, порушеного міжнародно-протиправним діянням, обсягу заподіяної шкоди, інтересів потерпілої держави й вимог розумності й справедливості»* [7, с. 35].

Висновки. Отже, зобов'язання з відшкодування завданої державою шкоди у зв'язку з порушенням попередньо взятих на себе зобов'язань, зокрема у сферах захисту прав людини, міжнародного гуманітарного права, загальних принципів міжнародного права, конвенційного та звичаєвого, є одним зі стовпів сучасного світового правопорядку. Настаючи внаслідок вчинення міжнародно-протиправного діяння таке зобов'язання може набувати різних форм: репарацій та контрибуцій, про що держави домовляються у мирному договорі, за допомогою механізмів перехідного правосуддя, комісій з правди та примирення (наприклад, подібне колективне врегулювання відбулось на Потсдамській конференції 1945 р. та у Паризьких мирних договорах 1947 р. [9, с. 319]), або через інститути реституції, компенсації, сатисфакції, реабілітації тощо, які реалізуються

здебільшого через діяльність національних та міжнародних судів, арбітражів та, особливо, спеціальних комісій та трибуналів, які створюються *ad hoc* і тому найповніше здатні відображати специфіку конкретного міжнародно-протиправного діяння (діянь) і пов'язаної із ним політико-правової, економічної і соціальної ситуації. Реалізація означених механізмів відбувається із дотриманням додаткових принципів, у тому числі повного або ефективного відшкодування завданої шкоди, принципу пропорційності відшкодування, залежно від ступеню тяжкості та завданих збитків.

Враховуючи, що досягнення домовленості стосовно виплати репарації та/або контрибуції як інструментів відшкодування завданої державою-агресором шкоди, реалізується здебільшого у тексті мирного договору, за нинішнього політичного керівництва Російської Федерації такий сценарій видається малоімовірним з раніше озвучених у різних джерелах та зрозумілих причин. Тому більш реалістичною та відповідною ми розглядаємо можливість звернення до інших механізмів крізь призму роботи майбутньої спеціальної міжнародної комісії, а саме та насамперед компенсації завданих збитків (реальних втрат та упущеної вигоди зокрема) із потенційним зверненням до реституції (де це можливо) та сатисфакції (де це необхідно).

Ефективне поєднання цих правових інструментів відшкодування шкоди, завданої міжнародно-протиправними діяннями Російської Федерації у зв'язку з розпочатою та продовжуваною збройною агресією безперечно буде залежати від низки факторів: інституційної структури та процесуального регламенту роботи міжнародної спеціальної комісії, категорій скарг, які розглядатимуться та вирішуватимуться у рамках її діяльності, джерел фінансування виплати компенсацій та їх обсягів та ін. Ці та інші аспекти розглядатимуться нами далі у наступних дослідженнях.

Стаття присвячена встановленню та розмежуванню правових режимів застосування основоположних механізмів та правових засобів (інструментів) відшкодування шкоди, завданої внаслідок міжнародно-протиправних діянь. Особливу увагу приділяється перспективам їх застосування в умовах притягнення Російської Федерації до міжнародної відповідальності у зв'язку із її повномасштабною збройною агресією проти України. Резюмується, що ефективне поєднання цих правових інструментів відшкодування шкоди буде залежати від низки факторів, насамперед інституційної структури та процесуального регламенту роботи новоствореної міжнародної спеціальної комісії.

Крім цього, автором аналізуються напрацьовані у міжнародній практиці протягом останнього століття засадничі підходи у питаннях співвідношення реституції, компенсації та сатисфакції як інструментів, що окремо або у сукупності повинні гарантувати реалізацію принципу повного відшкодування (репарації) завданих міжнародно-протиправними діяннями збитків і шкоди загалом.

На основі цього у статті зроблено висновок, що досягнення домовленості стосовно виплати репарації та/або контрибуції як інструментів відшкодування завданої державою-агресором шкоди, реалізується здебільшого у тексті мирного договору. За нинішнього політичного керівництва Російської Федерації такий сценарій видається малоймовірним. Тому найбільш реалістичним та відповідним сучасному стану речей є механізм звернення до інших інструментів відшкодування шкоди крізь призму роботи спеціальної міжнародної комісії, які дозволять забезпечити реальне відшкодування шкоди, завданої державою-агресором та

забезпечити її компенсацію за рахунок активів Російської Федерації особам, які постраждали.

Ключові слова: міжнародний правопорядок, компенсація, міжнародна відповідальність держав, репарації, міжнародне право, контрибуції, міжнародно-протиправне діяння.

Mudra I. Legal means and instruments of compensation for damage caused by internationally wrongful acts of states in modern international law

The article is devoted to establishing and distinguishing the legal regimes for the application of fundamental mechanisms and legal means (instruments) of compensation for damage caused as a result of internationally wrongful acts. Particular attention is paid to the prospects of their application in the context of bringing the Russian Federation to international responsibility in connection with its full-scale armed aggression against Ukraine. It is summarized that the obligation to compensate the damage caused by the state in connection with the violation of previously assumed obligations, in particular in the areas of protection of human rights, international humanitarian law, general principles of international law, conventional and customary, is one of the pillars of modern world legal order.

Taking into account that reaching an agreement on the payment of reparations and/or contributions as instruments of compensation for the damage caused by the aggressor state, is implemented mostly in the text of the peace treaty, under the current political leadership of the Russian Federation, such a scenario seems unlikely from what was previously voiced in various sources and are generally understood reasons. Therefore, we consider it more realistic and appropriate to

turn to other mechanisms through the prism of the work of the future special international commission, namely, and first of all, compensation for damages (real losses and lost profits in particular) with potential recourse to restitution (where possible) and satisfaction (where it is necessary). The effective combination of these legal instruments for compensation for damage caused by the internationally wrongful acts of the Russian Federation in connection with the initiated and continued armed aggression will undoubtedly depend on a number of factors: the institutional structure and procedural regulations of such international special commission, the categories of complaints that will be considered and resolved in within the framework of its activities, sources of funding for the payment of compensations and their volumes, etc.

Key words: international legal order, compensation, international responsibility of states, reparations, international law, contributions, internationally wrongful acts.

Література

1. *Factory at Chorzyw (Claim for Indemnity). (Merits). Judgment – 13 September 1928. PCIJ Series A. No 17.* URL: https://www.icj-cij.org/public/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_17/54_Usine_de-Chorzow_Fond_Arret.pdf.

2. *Case Concerning Gabčnikovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia). Judgment of 25 September 1997. International Court of Justice.* URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf>.

3. *Репарація, компенсація, реституція. Українське законодавство і міжнародна практика. Аналітична записка.* URL: http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2022/05/Znachennya-i-spiivvidnoshennya-ponyat-reparatsiyi_fin.pdf.

4. *Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law: resolution / adopted by the General Assembly. A/RES/60/147. 16 December 2005.* URL: <https://digitallibrary.un.org/record/563157?ln=en>.

5. *Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries, 2001.* URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.

6. *UNCC. United Nations Compensation Commission. The Claims. Category C.* URL: <https://uncc.ch/category-c>.

7. *Грабович Т. А. «Restitutio in integrum» та «restitutio in pristinum» у доктрині та практиці права міжнародно-правової відповідальності. Право та державне управління. 2020. № 4. С. 31–36.*

8. *Aldrich G. H. The Jurisprudence of the Iran-United States Claims Tribunal.* Clarendon Press, 1996. 608 p.

9. *Мельцер Н. Міжнародне гуманітарне право. Загальний курс: Довідкове видання. Женева: Міжнародний Комітет Червоного Хреста, 2020. 396 с.*